

परिसंवाद : शैक्षणिक परिवर्तनाचा कार्यक्रम

कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचे शिक्षणविषयक विचार व शैक्षणिक क्षेत्रातील योगदान

कर्मवारी भाऊराव पाटील हे आधुनिक शिक्षणाचे शिल्पकार म्हणून ओळखले जातात. २२ सप्टेंबर १८८७ ते ९ मे १९५९ हा त्यांचा जीवनकाल. आपले संपूर्ण जीवन त्यांनी शिक्षणकार्यासाठी व्यतीत केले. पिढ्यानपिढ्या ज्ञानापासून वंचित असलेल्या हजारो विद्यार्थ्यांना त्यांनी शिक्षणाचा मूलमंत्र देऊन आपले जीवन घडविण्यासाठी सक्षम केले. हे सर्व विद्यार्थी महाराष्ट्राच्या ग्रामीण भागातील व आर्थिक आणि सामाजिकदृष्ट्या मागासलेल्या वर्गातील होते.

५ सप्टेंबर १९१९ रोजी कऱ्हाड तालुक्यातील काले या गावी सत्यशोधक समाजाची परिषद भरली होती. याच परिषदेत "रयत शिक्षण संस्था" स्थापन करण्याचा ठराव सर्वानुमते मंजूर करण्यात आला. व्यापक अर्थाने विचार केल्यास आपल्या समाजातील कष्टकरी व ग्रामीण भागातील बहुजन समाजामधील मुलांच्या शिक्षणासाठी स्थापन केलेली संस्था म्हणजे रयत शिक्षण संस्था.

धोंडेवाडीत रयत शिक्षण संस्थेने एक प्राथमिक शाळा सुरू केली. कर्मवीरांनी प्राथमिक शिक्षणाचे महत्त्व ओळखले होते. प्राथमिक शिक्षण हा संपूर्ण शिक्षण प्रक्रियेचा पाया मानला पाहिजे. ते शिक्षण सर्वांना मिळाले पाहिजे, अशी त्यांची धारणा होती, काले या गावात संस्थेमार्फत एक रात्रशाळाही सुरू केली होती. दिवसभर काबाडकष्ट करणाऱ्या व आपली उपजीविका कशीबशी करणाऱ्या प्रौढ व्यक्ती या रात्रशाळेत येत असत. ज्यास आज प्रौढ शिक्षण हे नाव आपण दिले आहे, त्या प्रौढ शिक्षणाचा प्रारंभही कर्मवीरांनी १९१९ सालीच केला होता, हे ध्यानात घेणे जरूरीचे आहे.

१९२१ साली सांगली जिल्ह्यातील नेर्ले या गावी वसतिगृह सुरू केले. वसतिगृहासाठी लागणारे धान्य घराघरांतून गोळा केले जाई. हीच ती "मुष्टिफंड योजना" होय.

वसतिगृहात राहणारे व शिक्षणासाठी पडेल ते कष्ट सोसणारे विद्यार्थी हे विविध जाती-जमातीचे असत. ही विविध जाती-धर्माची मुले एकत्र राहत असत. एकत्र जेवणखाण

करीत असत. हे सर्व प्रयोग महाराष्ट्राच्या शिक्षण क्षेत्राला पूर्णतः नवीन होते. तत्कालीन परिस्थितीच्या प्रत्यक्ष अनुभवातून त्यांनी शैक्षणिक कार्य हाती घेतले होते. त्या परिस्थितीचे व त्यातून ज्या प्रेरणा त्यांच्याठिकाणी निर्माण झाल्या त्यांचे विश्लेषण करणे व त्याच्या आधारावर कर्मवीरांच्या शैक्षणिक योगदानाकडे पाहणे, हा या निबंध लेखनामागे मुख्य हेतू आहे.

हे ध्यानात घेण्यासाठी १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात सामाजिक सुधारणेच्या क्षेत्रात ज्या घडामोडी झाल्या त्यांचा थोडक्यात परामर्श घेणे जरुरीचे आहे. महात्मा जोतिराव फुले हे आपल्या देशातील एक थोर क्रांतिकारक होत. आर्थिक व सामाजिक जीवनात समतेचा पुकारा त्यांनी केला. सामाजिक विषमतेवर, जाती आणि वर्णव्यवस्थेवर कठोर प्रहार त्यांनी केले. दुसऱ्या बाजूला अस्पृश्य समाजातील मुलामुलींसाठी त्यांनी शैक्षणिक कार्याचा प्रारंभ केला. सत्यशोधक समाजाची स्थापना करून सार्वजनिक सत्यधर्माची तत्त्वे सामान्य मराठी माणसापुढे ठेवली. फुल्यांच्या निधनानंतर या सत्याशोधक वृत्तीने अनेकांना प्रेरित केले. त्यातून महाराष्ट्रभर एक चळवळ फोफावली. कोल्हापूरच्या राजर्षी शाहू महाराजांनी आपल्या संस्थानात अनेक उपाययोजना धडाडीने अमलात आणल्या. अस्पृश्यांना सरकारी नोकऱ्यांत जागा राखीव ठेवणे, त्यांना आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी बनविण्यासाठी उद्योगव्यवसाय सुरू करणे, सर्व जाती-जमातींसाठी स्वतंत्र वसतिगृहे स्थापन करणे, व्यापार उदीमासाठी बाजारपेठा निर्माण करणे, शेती सुधारणेला प्राधान्य देणे आदी अनेक उपक्रम त्यांनी आपल्या २८ वर्षांच्या प्रजाहितदक्ष राज्यकारभाराने करून दाखविल्या होत्या. कर्मवीर भाऊराव पाटील यांची शारीरिक व मानसिक जडणघडण कोल्हापुरातच झाली होती, हे या ठिकाणी ध्यानात ठेवणे आवश्यक आहे.

महात्मा फुल्यांचा सत्यशोधक समाज, सार्वजनिक सत्यधर्म, आर्थिक व सामाजिक समतेचा विचार त्यांना पूर्णपणे पटलेला होता. सत्यशोधक चळवळीचे एक कुशल मुत्सद्दी व झुंजार योद्धे अशी ख्याती त्यांनी मिळविली होती. समाजातील अनिष्ट रूढीविरुद्ध व सामाजिक विषमतेविरुद्ध बंड उभारणे हा त्यांचा पिंड होता. अस्पृश्यतेविरुद्ध त्यांनी घणाघाती टीका केली. कारखान्यातील कामगार पिळवणुकीविरुद्ध त्यांनी आवाज उठवला. जिथे जिथे अन्याय घडे तिथे तिथे कर्मवीर दंड थोपटून उभे राहत. अगदी विद्यार्थीदशेपासून अनेक बंडे त्यांनी केली होती. एका अर्थाने बंडाचा झेंडा हाती घेणे हा कर्मवीरांचा स्थायीभाव होता. परंतु सत्यशोधक चळवळीत पुढे पुढे एकांगीपणा येऊ लागला होता. म्हणून भाऊरावांनी स्वतःला या चळवळीपासून दूर ठेवले. केवळ उच्चवर्णियांविरुद्ध बोलून व

भाषणे देऊन फारसा उपयोग होणार नाही. बहुजन समाजातील विद्यार्थ्यांना शिक्षण दिल्याशिवाय आपल्या समाजातील विषमतेला मूठमाती देता येणार नाही, हे त्यांना मनोमन पटले होते. म्हणून भाऊराव पाटील बहुजन समाजाच्या शैक्षणिक कार्याकडे वळले. अशा प्रकारे फुल्यांचा समतेचा विचार आणि राजर्षी शाहूंनी आपल्या संस्थानामध्ये शिक्षणासाठी केलेल्या उपाययोजना ह्या दोन गोष्टी म्हणजे कर्मवीरांच्या कार्याचे मूलस्रोत ठरावेत. याच जोडीने म. गांधींनी आपल्या देशाला दिलेल्या स्वदेशी व स्वावलंबनाचा विचारही त्यांनी शिरोधार्य मानला होता. आपला देश खेड्यापाड्यांनी बनलेला आहे. त्यासाठी प्रत्येक खेडे खऱ्या अर्थाने स्वावलंबी झाल्याशिवाय आपला देश प्रगतिपथावर जाऊ शकणार नाही. “खेड्याकडे चला” हा गांधीजींचा विचार कर्मवीरांनी आपल्या कृतीने आचरणात आणला. गांधीजींच्या विचारात श्रमप्रतिष्ठेलाही स्थान होते. ही गोष्टही भाऊरावांना मान्य झाली होती. अशा रीतीने म. फुले, राजर्षी शाहू व म. गांधी या तीन सत्पुरुषांच्या विचारातून कर्मवीरांना प्रेरणा लाभल्याचे दिसून येते.

बहुजन समाजाच्या हीन-दीन अवस्थेचे मूळ अविद्येत होते. म्हणून जो पर्यंत पुढारलेल्या वर्गप्रमाणेच खालच्या स्तरातील जातीजमातींना शिक्षणाची दारे खुली केली जात नाहीत, तो पर्यंत संपूर्ण समाजाचे परिवर्तन होऊ शकणार नाही. उच्चवर्णीय समाज आणि परंपरेने ज्यांना किमान माणुसकीचे जगणे अशक्य होऊन बसले आहे असा ब्राह्मणोत्तर बहुजन समाज यांच्यातील सर्व प्रकारच्या विषमतेचे मूळ कारण शोधणे आणि ही विषमता दूर करून सामाजिक एकात्मता व त्यायोगे राष्ट्रीय एकात्मता निर्माण करण्यासाठी अनुकूल सामाजिक वातावरण निर्माण करणे जरूरीचे होते. त्यासाठी संपूर्ण समाजामध्ये तशा प्रकारच्या जाणिवेचा निर्माण करणेही जरूरीचे होते. बहुजन समाजाला व्यापक प्रमाणावर शिक्षणाची संधी उपलब्ध झाल्याशिवाय हे उद्दिष्ट गाठता येणार नाही, ही गोष्ट कर्मवीर भाऊरावांनी ओळखली होती. “शिक्षण हे समाज परिवर्तनाचे मुख्य साधन आहे” ही गोष्ट त्यांना विचारांती पटली होती. म्हणूनच पुढारलेल्या उच्चवर्णीय ब्राह्मण समाजाचा सतत धिक्कार करीत बसण्यापेक्षा बहुजन समाजाला शिक्षण देण्याचे विधायक कार्य त्यांनी हाती घेतले. या कार्यासाठी खेड्या-पाड्यांची आणि वाड्या वस्त्यांची त्यांनी निवड केली. जिथे रस्ता नाही, जिथे कोणतीही वाहने जात नाहीत अशा दुर्गम भागांत त्यांनी शाळा सुरू केल्या. महाराष्ट्राचा ग्रामीण भाग हा अशा रीतीने कर्मवीरांच्या शैक्षणिक कार्यक्रमाचा केंद्रबिंदू ठरला आणि धोंडेवाडीसारखी एक छोटी वस्ती महाराष्ट्राच्या प्राथमिक शिक्षणाच्या नकाशावर प्रथमच ठळकपणे दिसू लागली.

ब्रिटिश आमदानीत भारतीयांना कोणत्या पद्धतीने शिक्षण द्यावे यासाठी लॉर्ड मेकॉले ह्यांनी इ. स. १८३५ मध्ये “झिरप सिद्धांत” (Downward Filtration Theory) मांडला. भारतीयांना पाश्चिमात्य पद्धतीचे शिक्षण दिले पाहिजे असे त्याचे म्हणणे होते. तथापि, ते शिक्षण भारतीय समाजातील उच्चवर्णीयांना प्रथम द्यावे म्हणजे हळूहळू ते खालच्या थरापर्यंत झिरपत जाईल. ब्रिटिशांना येथे राज्य करावयाचे होते. त्यासाठी पोषक ठरेल असा कारकूनवर्ग व नोकरवर्ग या पद्धतीच्या शिक्षणातून त्यांना निर्माण करावयाचा होता. भारतीय समाजातील वरच्या वर्गांनी याचा पुरेपूर फायदा घेतला. बहुजन समाज अज्ञानीच राहिला. म्हणूनच १८८२ साली म. फुलेंनी हंटर कमिशनपुढे साक्षा देताना सार्वत्रिक शिक्षणाचा आग्रह धरल्याचे दिसून येते. जे शिक्षण घेण्यास समर्थ आहेत त्या श्रीमंत आणि उच्चवर्णीयांनाच शिक्षण दिले जात होते. याउलट ज्यांच्या श्रमामुळे सरकारला सर्वात जास्त कर मिळतो त्या शेतकऱ्यांच्या आणि कष्टकऱ्यांच्या शिक्षणाचा कोणीही विचार करित नव्हते. १९१२ साली नामदार गोपाळ कृष्ण गोखले ह्यांनी सक्तीच्या शिक्षणाचे विधायक मांडले होते. परंतु ते फेटाळले गेले. हा इतिहास एवढ्यासाठीच मांडला, की झिरप सिद्धांताने सर्वांना शिक्षण मिळाले नाही. कर्मवीर भाऊराव पाटील ह्यांना या सामाजिक स्थितीचे संपूर्ण आकलन झाले होते. म्हणूनच १९३७ साली झालेल्या निवडणुकांनंतर तेव्हाच्या मुंबई प्रांताच्या सरकारने जेव्हा “व्हालंटरी स्कूल”ची योजना सुरू केली, तेव्हा ती योजना भाऊरावांनी सातारा जिल्ह्यात मनापासून राबविण्याचे काम हाती घेतले. खासगी शिक्षणसंस्थांनी प्राथमिक शिक्षणासाठी शाळा चालवाव्यात. मुंबई सरकार त्यांना सर्वतोपरी साहाय्य करेल, अशी ती योजना होती.

एखाद्या खेड्यात प्राथमिक शाळा सुरू करणे ही गोष्ट त्या काळात फार अवघड होती. लिहिणे-वाचणे ही गोष्ट आपल्यासाठी - आपल्या कल्याणाची आहे ही गोष्टच तत्कालीन समाजाला कळत नव्हती. आपण गुलाम आहोत हे जेव्हा गुलामाला कळते तेव्हाच गुलामगिरीतून मुक्त होण्याचा तो प्रयत्न करू लागतो. ही जाणीवजागृती करण्याचे काम कर्मवीरांनी सुरू केलेल्या व्हालंटरी शाळांमार्फत होऊ लागले. प्राथमिक शिक्षणाची एक चळवळच त्यांनी उभी केली. त्यायोगे महाराष्ट्राच्या ग्रामीण भागांमध्ये शिक्षणाबद्दल गोडी उत्पन्न झाली.

प्राथमिक शिक्षणानंतर ट्रेनिंग कॉलेज, माध्यमिक शिक्षण व त्यानंतर महाविद्यालयीन शिक्षण या क्रमाने कर्मवीरांनी रयत शिक्षण संस्थेचा व्याप वाढवित नेला. हे करित असताना प्रथम ग्रामीण भागातील विद्यार्थी शिक्षण प्रक्रियेच्या केंद्रस्थानी आणला, हे त्यांच्या शैक्षणिक कार्यक्रमाचे महत्त्वपूर्ण योगदान म्हणावे लागेल. प्रथम माणसे घडविली व नंतर शाळा-

महाविद्यालयांच्या इमारती त्यांच्याच श्रमदानातून उभ्या केल्या. हे कर्मवीरांच्या कार्याचे आणखी एक वेगळेपण मानावे लागेल.

रयत शिक्षण संस्थेच्या विद्यार्थ्यांबाबत भाऊरावांनी काही तत्त्वांचा आग्रह धरल्याचे दिसून येते. ज्ञानाची अभिलाषा असणारा, स्वावलंबनाची आवड असणारा, जात-पात, धर्म, पंथ असा भेदभाव न मानणारा, अस्पृश्यता न मानणारा, स्वाभिमानी व चारित्र्यसंपन्न विद्यार्थी घडविण्याचे उद्दिष्ट कर्मवीरांच्या सर्वच शैक्षणिक उपक्रमांमार्गे असल्याचे स्पष्टपणे दिसून येते.

त्यादृष्टीने स्वातंत्र्य, स्वावलंबन, स्वाध्याय आणि श्रमप्रतिष्ठा ही मूल्ये त्यांनी विद्यार्थ्यांच्या मनावर बिंबविली. शाळा - महाविद्यालयांत शिकणारा विद्यार्थी आत्मकेंद्रित वृत्तीचा न होता तो समाजकेंद्रित दृष्टीने प्रभावित व्हावा, ह्यासाठी त्यांनी विशेष प्रयत्न केल्याचे दिसून येते. कोणतेही काम हलके अथवा कमी दर्जाचे नसते. हा म.गांधींचा विचार कर्मवीरांना पटला होता. त्यातून "श्रमयोजना" अथवा "कमवा व शिका" योजना उदयास आली. विद्यार्थी प्राथमिक शाळेत शिकणारा असो अथवा महाविद्यालयात शिक्षण घेणारा असो, त्याने शरीरश्रम केलेच पाहिजेत असा कर्मवीरांचा आग्रह असे. वर्णव्यवस्था ही श्रमविभागणी नसून श्रमिकांचीच विभागणी करते, ही गोष्ट जशी डॉ. आंबेडकरांना पटली होती, तशीच ती कर्मवीरांनाही पटलेली होती. गरिबी शिक्षणाच्या आड येता कामा नये. विद्यार्थ्याला स्वतः परिश्रम करून शिक्षण पूर्ण करता आले पाहिजे. अशा प्रकारची शैक्षणिक व्यवस्था गोरगरीब विद्यार्थ्यांना उपलब्ध करून दिली पाहिजे. हा विचार कर्मवीरांच्या शैक्षणिक उपक्रमांमार्गे होता. श्रमयोजना राबविण्यामार्गे हाच मुख्य विचार होता. श्रमप्रतिष्ठा जागविले हा आणखी एक उद्देश त्यांच्या शैक्षणिक कार्यक्रमांमध्ये अनुस्यूत होता. कर्मवीरांच्या रयत शिक्षण संस्थेत शिक्षण घेऊन महाराष्ट्राच्या राजकीय, प्रशासकीय, सामाजिक व शैक्षणिक क्षेत्रात नावारूपास आलेले शेकडो विद्यार्थी पाहिले म्हणजे कर्मवीरांचे शिक्षण क्षेत्रातील योगदान किती महत्त्वपूर्ण होते याचे प्रत्यंतर आल्यावाचून राहत नाही.

२४६, 'ई', रत्नोदय हाऊसिंग सोसायटी,
नागाळा पार्क, कोल्हापूर - ४१६००३.

ज. रा. दाभोळे

संदर्भ

- १) कर्मवीरोपनिषद
बै. पी. जी. पाटील
ग्रामीण जीवन अभ्यास संस्था, सातारा - १९६४.
- २) नव्या पिढ्यांचा निर्माता
कर्मवीर भाऊराव पाटील - मा. भि. काटकर
अमेय प्रकाशन, पुणे - १९६७.
- ३) वाटचाल, रयत शिक्षण संस्था, सातारा
प्रकाशक, हीरकमहोत्सव समिती,
रयत शिक्षण संस्था, सातारा - १९४८.
- ४) आधुनिक शिक्षणाचे शिल्पकार
कर्मवीर भाऊराव पाटील - प्रा. आ. भा. मगदूम
प्रकाशक, सचिव, कर्मवीर विद्या प्रबोधिनी,
रयत शिक्षण संस्था, सातारा - १९८७.
- ५) जोतीरावांची समता संकल्पना - डॉ. भा. ल. भोळे
लोकवाङ्मय गृह, मुंबई - १९९०.

